

ВПЛИВ СВІТОВОЇ КРИЗИ НА РІВЕНЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

© Вербицька Г. Л., 2016

Розглянуто поняття "рівень життя" та "бідність" населення, проаналізовано вплив світових кризових процесів на добробут населення держави. Виокремлено основні ключові поняття багатопланової категорії "рівень життя" у контексті соціально-економічних відносин. Проведено дослідження рівня життя населення України. Висвітлено найвагоміші причини поширення бідності в Україні. Визначено важливі пріоритети подальшої соціальної політики, спрямованої на забезпечення належного рівня життя та стабільності суспільства.

Ключові слова: рівень життя, бідність, світова економічна криза, соціальна політика, прожитковий мінімум, безробіття, інфляція.

G. L. Verbytska

Lviv Polytechnic National University

THE IMPACT OF THE GLOBAL CRISIS ON THE STANDARD OF LIVING OF THE POPULATION OF UKRAINE

© Verbytska G. L., 2016

The article is the development of theoretical, methodological guidelines and practical recommendations on minimization of the global crisis on the living standards of Ukraine.

The theoretical and methodological basis of research is fundamental tenets of modern economic theory, scientific works of scientists, regulatory and legislative acts of Ukraine on social protection. The study used the following methods: Economics and Statistics (the study of life in Ukraine); graphic (for visual presentation of research results); analytical and structural logic (in determining the optimum areas of social policy of the Ukrainian government).

The article discusses the concept of "standard of living" and "poverty" population, the influence of the world crisis processes in the welfare state. Thesis there is determined basic key concepts multifaceted category "standard of living" in the context of socio-economic relations. A study of living standards in Ukraine. The most significant causes of poverty in Ukraine. Determined further important priorities of social policies to ensure adequate living standards and social stability. The results of research aimed at solving problems of social security. They can be used in the formation of government social policy.

The difficult economic situation, burdened by the armed conflict in the east and the annexation of the Crimea, leads to a decline in living standards, growing poverty and social exclusion among the population of Ukraine, especially among vulnerable groups such as persons vnutrishnoperemischeni, large families, people with disabilities, representatives rural communities, orphans, and others. Many people were limited in their access to basic resources of life, so that there are: chronic malnutrition, increased morbidity and mortality, reduced life expectancy, reduced access to education, health care, cultural values and so on.

At this stage, quality of life in Ukraine in terms of household income is very low compared to neighboring countries, minimum and average wages much lower. This suggests that the population lives quite poorly. Uncontrolled spread of the effects of the crisis period and the absence of effective steps by the state to fight can result in higher socio-economic risks and threats to the development of both regions and the country as a whole.

In order to improve the welfare of life in our country need to: reduce the rate of price growth, improve living wage, minimum wages, reduce income differentiation, prevent unemployment and to reduce its volume. The implementation of the proposed measures will stabilize living standards, to prevent increased social tension in the country and in the future ensure more harmonious development of economic relations at the stage of market transformation of Ukraine.

The European orientation of Ukraine requires software to enter the following indicators: the share of wages in GDP of 55–60 %, the ratio of minimum wage to average no lower than 55 % and increase the minimum wage to a level that is at least officially established living wage at least 2 times. All branches of government must focus on creating stable conditions for both economic development and social support and protection from the effects of global shocks, since the state must fulfill the principal regulator and stabilizer of the national economy, which automatically will improve the welfare and living standards of ordinary people.

Key words: the standard of living, poverty, global economic crisis, social policy, minimum wage, unemployment, inflation.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Світ сьогодні переживає драматичну подію – глобальну фінансово-економічну кризу, яка охопила тією чи іншою мірою усі країни, зокрема і Україну. Глибина світової кризи, що вирує сьогодні, значно більша, ніж у 1970–1990 роках та в першому десятиріччі нинішнього століття. Більшість експертів уже порівнюють її з глобальною економічною кризою кінця 20-х – середини 30-х років XX ст. Надмірна доларизація економіки України в умовах світової кризи призвела до розшарування суспільства і зниження доходів більшості населення. З огляду на це, актуальності набувають питання пошуку заходів мінімізації впливу світової кризи на соціальну стабільність громадян України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Дослідженням теоретико-методологічних аспектів рівня життя займалися такі вітчизняні вчені: М. І. Борисенко [1], О. В. Борович [2], Т. Г. Затонацька [5], Г. І. Рибак [8], У. Я. Садова [9], Н. П. Топішко [12], А. М. Фесенко [15] та ін. Однак, незважаючи на численні дослідження цієї проблеми, питання сутності та оцінки рівня життя, аналізування його кількісних і якісних змінних є доволі складними і потребують постійного моніторингу.

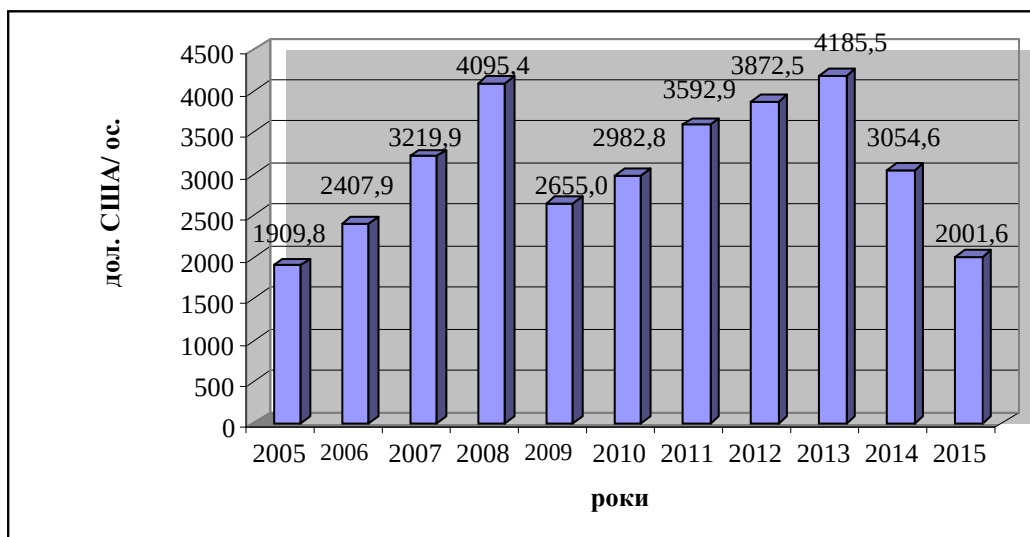
Мета роботи – розробити теоретичні, методологічні положення і практичні рекомендації щодо мінімізації впливу світової кризи на рівень життя населення України.

Дослідження теоретичних основ та прикладних проблем впливу світової кризи на рівень життя населення України зумовлює постановку таких завдань:

- визначити поняття “рівень життя” та “бідність” населення;
- виокремити основні ключові поняття багатопланової категорії “рівень життя” у контексті соціально-економічних відносин;
- дослідити рівень життя населення України;
- висвітлити найвагоміші причини поширення бідності в Україні;
- визначити важливі пріоритети подальшої соціальної політики, спрямованої на забезпечення належного рівня життя та стабільності суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Рівень життя – це узагальнене синтетичне поняття, яке характеризується багатоаспектною компонентною структурою. Його смислове наповнення формує інформація про доходи, споживання, зайнятість, умови праці, стан здоров'я, тривалість життя, освіту, культурний розвиток, соціальні права та гарантії тощо [9]. Рівень життя відображає ступінь розвитку і задоволення фізичних, духовних і соціальних потреб населення, а також умови у суспільстві для розвитку і задоволення цих потреб.

Найзагальнішим економічним показником рівня життя є ВВП на душу населення. Саме цей показник означає загальну кількість товарів та послуг, що, з одного боку, придбані для кінцевого споживання, а з іншого, – становлять суму доходів усіх суб'єктів національної економіки. Тому обсяг ВВП на душу населення є найзагальнішим показником того рівня товарів та послуг, що виготовляються і споживаються у країні. Чим він вищий, тим можливості задоволення потреб ширші, а отже, і вищий рівень життя. На жаль, світова економічна криза доволі відчутно зачепила Україну через зовнішні інвестиції та миттєво позначилася на показниках економічного розвитку й рівні життя населення. У 2014–2015 рр. відбулося стрімке падіння рівня ВВП на душу населення (див. рисунок), що призвело до зниження реальних доходів населення, втрати робочих місць, девальвації та інфляції.

Динаміка ВВП на душу населення в Україні за 2005–2015 рр. [11]

Щоб зрозуміти, наскільки низький зараз рівень ВВП на душу населення, варто порівняти показники України та інших країн. Зокрема в Швейцарії ВВП на душу населення становить 84069 дол., в Норвегії – 80748 дол. Згідно з даними Міжнародного валютного фонду (МВФ) [11], найкраще за усіх живеться громадянам Люксембургу, де дохід на душу населення становить більше як 103 тисячі доларів на особу. У сусідній Польщі рівень ВВП на душу населення у 2015 р. був у шість разів вищим, ніж в Україні.

Показник ВВП на душу населення є надто загальним. Його можна використовувати для зіставлення рівня життя у різних країнах. Для аналізування динаміки рівня життя всередині країни використовується особистий дохід або середній дохід у розрахунку на душу населення. Основною компонентою грошових доходів населення є заробітна плата.

Останнім часом в Україні виникає таке явище, як масова бідність, близько 80 % від загальної чисельності населення, що свідчить про надто низькі доходи населення. Вартість робочої сили в Україні – одна з найдешевших у Європі. Причому з кожним роком українці в реальних цифрах заробляють усе менше.

За стандартами ООН, межа бідності становить 150 доларів на місяць, а це сьогодні за курсом Національного банку України близько 3750 грн, а середня заробітна плата українця на січень 2015 р.

становила 3455 грн. Ще близько 9 % населення країни знаходиться за межею крайньої бідності, тобто мають доходи нижчі від прожиткового мінімуму, який на січень 2015 р. зафіксований на рівні 1218 грн [8].

У країнах Європейського Союзу справедливою вважається мінімальна зарплата, яка досягає 68 % від середньої. Співвідношення мінімальної зарплати і середньої у січні 2015 р. становило 35,2 %, що на 32,8 % нижче від справедливої мінімальної зарплати, на думку Євросоюзу. В ЄС бідними вважаються люди, дохід яких становить менше ніж 60 % від середнього показника в країні. При цьому також враховуються усі соціальні виплати.

Межею злиденності, встановленою Світовим банком з жовтня 2015 р., є 1,9 дол. США добових витрат на одну особу, або 57 дол. США на місяць. Мінімальна зарплата українця з 1 вересня 2015 р. становить 1378 грн. За курсом Національного банку України станом на 28.03.2016 р. 1 дол. США становить 26,07 грн [10], а це означає, що розмір мінімальної зарплати за цим критерієм повинен становити не менше 1482 грн.

Систематичне дослідження проблеми бідності провів уперше Бенджамін Сібом Роунтрі: йому і належить перше формальне означення бідності, для чого він увів концепцію кошика базових продуктів. Кожен, хто не міг дозволити собі придбати цей кошик, вважався бідним. Результати його дворічного дослідження у Нью-Йорку в 1901 р. були опубліковані під назвою “Бідність. Дослідження життя у місті”.

Бідність, за визначенням ООН, є станом тривалої вимушеної відсутності необхідних ресурсів для забезпечення задовільного способу життя. Також бідність визначається як неможливість унаслідок нестачі коштів підтримувати спосіб життя, притаманний конкретному суспільству у конкретний період часу. Також ООН визначає чотири основні прояви бідності: 1) коротке життя; 2) низька професійно-освітня підготовка; 3) позбавлення економічної бази нормального життя – чистої питної води, медичних послуг, якісного харчування; 4) вилучення із суспільного життя. Окрім того, бідність включає також нездатність впливати на обставини життя, відсутність права голосу, відчуття беззахисності і страху, обмеження можливостей брати участь у демократичних процесах.

Тісно пов’язаний з поняттям бідності показник прожиткового мінімуму, який визначається вартістю т. зв. “споживчого кошика”. В Україні прожитковий мінімум визначається нормативним методом у розрахунку на місяць на одну особу, а також окремо для тих, хто належить до таких основних соціальних і демографічних груп населення: 1) діти віком до 6 років (дошкільного віку) – прожитковий мінімум у 2015 р. становив 1167 грн; 2) діти віком від 6 до 18 років (шкільного віку) – прожитковий мінімум у 2015 р. становив 1455 грн; 3) працездатні особи – прожитковий мінімум у 2015 р. становив 1378 грн; 4) особи, які втратили працездатність – прожитковий мінімум у 2015 р. становив 1074 грн [7]. Сьогодні фактичний розмір прожиткового мінімуму в Україні набагато нижчий за значення, розраховані Міністерством соціальної політики України та федерацією профспілок України і не враховує низку життєво важливих витрат населення, зокрема на житло, послуги освіти, охорони здоров’я, обов’язкові податки і збори. За твердженням експертів ЄС, мінімальна зарплата повинна становити 2–2,5 від прожиткового мінімуму. І хоча прожитковий мінімум в Україні для працездатних осіб відповідає розміру мінімальної заробітної плати, проте споживчий кошик українця не витримує порівняння з жодним іншим європейським аналогом.

Фактично в усіх країнах Європи у споживчий кошик входять алкогольні напої та тютюнові вироби. У Великобританії навіть комп’ютерні ігри, шампанське, пиво, MP3-плеєр, акустична гітара, витрати на садівника, перелік товарів для дому, включаючи дверні ручки. Французи у свій споживчий кошик заклали витрати на відвідування перукарні, придбання лаків для волосся, гелів для душу (в українському кошику засоби гігієни представлені лише 76 шматками мила і 17 тубиками зубної пасти), апарати для виправлення зубів, оренду автомобілів, проїзд на таксі, кошти на їжу для котів та собак. Межа бідності, визнана у світі, – це споживчий кошик вартістю 17 доларів на день на одну особу [2].

Українська бідність має свої стандарти та ознаки, до яких можна зарахувати передусім такі: відсутність роботи як джерела існування; відсутність належних умов життя; низька якість харчування і високий відсоток витрат доходів сімей на харчування; неможливість користування

платними медичними та освітніми послугами; низька професійно-освітня підготовка та низька тривалість життя. Частка бідних домогосподарств у сільській місцевості є вищою, ніж частка бідних домогосподарств у міській місцевості.

На жаль, останнім часом в Україні склалася така негативна практика, коли працівникам не виплачують зароблені гроші. Тому однією з найболючіших залишається проблема своєчасності виплати заробітної плати в Україні. Зокрема, з початком економічної кризи порушення права працівника на своєчасну виплату заробітної плати набуло системного характеру. Згідно з даними Державного комітету статистики України сума невикраденої заробітної плати на 1 лютого 2016 р. становила 2092,5 млн грн [3].

Тому не дивно, що у 2015 р. Україна посіла 111 місце у Міжнародному індексі щастя, між Іраном та Іраком. Усього у рейтингу представлено 158 країн. Варто зазначити, що сусіди України зайняли значно вищі позиції: Білорусь – 59, Польща – 60, Молдова – 52, Румунія – 86, Словаччина – 45. У п'ятірку лідерів світового індексу щастя увійшли Швейцарія, Ісландія, Данія, Норвегія і Канада. Міжнародний індекс щастя визначає Мережа ООН з рішень у галузі сталого розвитку на основі даних Gallup World Poll з врахуванням показників реального ВВП на душу населення, очікуваної тривалості життя, соціальної підтримки та рівня корупції [4].

Найголовнішим чинником бідності як в міській, так і сільській місцевостях є безробіття. Ліквідація робочих місць внаслідок тривалого спаду промислового і сільськогосподарського виробництва призвела до різкого збільшення маси безробітних або напівбезробітних. У 2015 р. рівень безробіття в Україні, визначений за методологією МОП, зріс до 10 % порівняно з 9,7 % у 2014 р. та з 7,7 % – у 2013 р. У січні 2016 р. кількість офіційно зареєстрованих безробітних в Україні становила 508,6 тис. осіб, жінок серед безробітних у 1,2 раза більше, ніж чоловіків (279,1 тис. проти 229,5 тис.). На ринку праці роботодавці пропонували 31,3 тисячі вакансій, тобто на одне місце претендували 16 осіб. Жінок серед безробітних у 1,2 раза більше, ніж чоловіків (279,1 тис. проти 229,5 тис.) [3].

Існує багато проблем щодо статистики безробіття в Україні, які не дають змоги об'єктивно оцінювати реальний його рівень в Україні: неможливо врахувати осіб, які не сподіваються отримати робоче місце і не стоять на обліку у службі зайнятості або виїхали на заробітки за кордон; статистика не враховує часткову зайнятість, тобто тих, хто примусово знаходиться у відпустці з ініціативи керівництва, вважаються зайнятими; неправдива інформація з боку безробітних. Велика кількість працівників працює без офіційного оформлення, тому майже неможливо перевірити тих, хто отримує виплати по безробіттю й задіяний у тіньовій економіці.

В Україні висока частка безробітних з вищою освітою. Існують проблеми з працевлаштуванням серед людей старшого віку, що є доволі болючою проблемою для населення після підвищення урядом пенсійного віку. Останнім часом також постійно загострюється ситуація з зайнятістю молоді, адже молодь без досвіду роботи зазнає найбільших труднощів у пошуку роботи, особливо щодо офіційного працевлаштування.

Соціальні наслідки безробіття є доволі складними для людини як в матеріальному, так і в моральному плані, оскільки неможливість тривалий час знайти роботу призводить до втрати кваліфікації працівників, великого психологічного впливу, формування почуття невпевненості, непотрібності у цьому суспільстві, породження стресів, трагічних вчинків, розмиття моралі. Тут доволі доречною буде цитата американського вченого-економіста Г. Р. Реуса: “Робота дає надію на матеріальне і соціальне просування. Вона забезпечує дітям сприятливіший старт у житті. Вона означає єдиний чесний спосіб жити не так бідно, як батьки. Вона допомагає долати расові та інші соціальні бар'єри... Робота – це пропуск у краще життя. Залишити людей без роботи – це означає викреслити їх із нашого суспільства” [16].

У періоди циклічних коливань суспільство, окрім безробіття, стикається ще з одним негативним явищем в економіці – інфляцією, величина якої істотно відображається на рівні життя населення. Доходи українців за підсумками 2015 р. в середньому зменшились на 21,2 %, і в цьому році падіння продовжилось [3]. Зростання номінальних заробітків у 2016 р., якщо і буде, то низькими темпами. Адже традиційно перерахунок і зростання окладів по секторах (насамперед у

бюджетній сфері) відбувається там, де діє система тарифних сіток і проводять підвищення з урахуванням зростання мінімальних окладів. І це, як відомо, робиться після підвищення мінімальних стандартів Кабміном. А в 2016 р. уряд планує це робити тільки у травні.

У рейтингу інфляції на споживчі ціни у 2015 р. Україна встановила своєрідний рекорд, посівши передостаннє 225-те місце серед 226 країн світу. Про це свідчать дані Центрального розвідувального управління США, оприлюднені у CIA World Factbook. Інфляція в Україні у 2015 р. (грудень 2015 р. до грудня 2014 р.) прискорилося на 43,3 % порівняно з інфляцією на рівні 24,9 % у 2014 р., досягши максимального значення за останні 20 років. Тоді як середній показник інфляції у більшості країн Європи у 2015 р. становив 2 %. При цьому велика частина країн Центральної та Західної Європи має близьконульову інфляцію [13]. За підсумками 2015 р. українська гривня девальвувала на 48,7 %, посівши третє місце серед найслабших валют країн Європи та СНД. Про це свідчать дані щорічного дослідження інформаційно-аналітичного центру Forex Club в Україні. За останні два роки гривня девальвувала на 193,4 %, що є найбільшим показником у Європі та СНД [14]. Такий стан речей негативно відображається на купівельній спроможності населення, змушуючи витратити на харчування майже увесь свій дохід.

Узагальнювальним показником рівня життя населення є Індекс людського розвитку (ІЛР). Людський розвиток – це безперервний процес розширення можливостей вибору, який постійно змінюється. Серед різних можливостей вибору визначальними вважаються: довге і здорове життя, здобуття освіти, доступ до засобів, що забезпечують гідний життєвий рівень. Ці три можливості є провідними для людського розвитку, усі інші підпорядковуються їм, є другорядними по відношенню до них. Отже, рівень доходу виявляється важливою, але не єдиною складовою людського розвитку і метою останнього є не лише постійне зростання доходів, а також збалансування зростаючих можливостей людини з використанням цих можливостей у різних сферах діяльності. Для визначення ІЛР за методикою ООН рекомендується враховувати три показники: реальний ВВП на душу населення; очікувана тривалість життя, яка визначається як тривалість майбутнього життя при народженні дитини; досягнутий рівень освіти, що вимірюється як сукупний індекс грамотності дорослого населення (2/3) і сукупна частка учнів та студентів (1/3). ІЛР визначається як просте середнє індексу очікуваної тривалості життя, індексу досягнутого рівня освіченості та індексу скоригованого реального ВВП на душу населення. Ці показники по країні порівнюються з максимальними у світі аналогічними показниками.

Згідно з індексом ІЛР, наша держава у 2015 р. посіла 81 місце серед 188 країн світу і належить до країн з високим людським розвитком. За критеріями досліджуваного індексу, найкраща ситуація в нашій країні із освітою та грамотністю, значно гірша із станом здоров'я та тривалістю життя, а найгірша – із рівнем життя [6].

Висновки та перспективи подальших розвідок. Складна економічна ситуація, обтяжена збройним конфліктом на сході країни та анексією Криму, призводить до зниження рівня життя, зростання бідності та соціального відчуження серед населення України, особливо серед вразливих груп, зокрема таких, як внутрішньопереміщені особи, багатодітні сім'ї, люди з інвалідністю, представники сільських громад, діти-сироти тощо. Чимало людей виявилися обмеженими у своєму доступі до базових ресурсів життєдіяльності, внаслідок чого зростають: хронічне недоїдання, захворюваність і смертність, зменшення тривалості життя, скорочення доступу до освіти, медичного обслуговування, культурних цінностей.

На цьому етапі рівень життя в Україні з погляду доходів населення є дуже низьким порівняно з сусідніми країнами, мінімальна та середня заробітні плати значно менші. Це говорить про те, що населення живе доволі бідно. Неконтрольоване поширення наслідків кризового періоду та відсутність дієвих кроків з боку держави можуть призвести до зростання соціально-економічних ризиків і загроз для розвитку як регіонів, так і країни загалом.

Для того, щоб підвищити добробут життя у нашій країні, необхідно: знизити швидкість зростання цін, підвищити прожитковий мінімум, мінімальну заробітну плату, зменшити диференціацію доходів населення, запобігти безробіттю і скорочувати його обсяги. Реалізація запропонованих

заходів дасть змогу стабілізувати рівень життя населення, попередити посилення соціальної напруги в країні і у подальшому забезпечить гармонійніший розвиток економічних відносин на етапі ринкової трансформації України.

Європейська орієнтація України потребує забезпечення виходу на такі показники: питома вага оплати праці у ВВП – на рівні 55–60 %, співвідношення мінімальної зарплати до середньої – не нижче 55 %, а також збільшення мінімальної заробітної плати до такого рівня, який перевищує принаймні офіційно встановлений прожитковий мінімум не менше ніж у 2 рази. Усі гілки влади повинні зосередитись на створенні стабільних умов як для економічного розвитку, так і для соціальної підтримки та захисту населення від наслідків світових потрясінь, оскільки саме держава повинна виконати функцію головного регулятора та стабілізатора національної економіки, що автоматично покращить добробут та рівень життя її пересічних громадян.

Перспективами подальших досліджень у цьому напрямку є розроблення методичних підходів щодо реформування системи оплати праці в Україні у контексті євроінтеграції.

1. Борисенко М. І. Особливості бідності в Україні / М. І. Борисенко // Молодий вчений. – 2015. – № 1. – С. 178–180.
2. Борович О.В. Прожитковий мінімум як основа реалізації конституційної гарантії громадян / О. В. Борович // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького “Економіка”. – 2015. – № 12. – С. 180–189.
3. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
4. Доповідь World Happiness Report-2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://worldhappiness.report/wp-content/uploads/sites/2/2015/04/WHR15.pdf>.
5. Затонацька Т. Г. Фінансове забезпечення інклюзивного зростання та подолання бідності в Україні: існуюча практика та перспективи / Т. Г. Затонацька // Теоретичні та прикладні питання економіки. – 2014. – № 1. – С. 102–112.
6. Миколюк О. Україна – на 81 місці за рівнем людського розвитку / О. Миколюк // День [Електронний ресурс]. – 2016. – № 4–5. – Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/ukrayina-na-81-misci-za-rivnem-lyudskogo-rozvytku>.
7. Про прожитковий мінімум: Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/966-14>.
8. Рибак Г. І. Вплив оподаткування доходів на якість життя населення України [Електронний ресурс] / Г. І. Рибак. – Режим доступу: <http://eprints.kname.edu.ua/40279/1/152-153.pdf>.
9. Садова У. Я. Факторний аналіз рівня життя населення в регіоні з пониженою місткістю ринку праці / У. Я. Садова, Л. К. Семів // Регіональна економіка. – 2005. – № 2. – С. 92–102.
10. Сайт Національного банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/control/uk/curmetal/detail/currency?period=daily%20>.
11. Сайт Міжнародного валютного фонду [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imf.org/external/>.
12. Топішко Н. П. Соціальна політика і проблеми забезпечення соціальної справедливості в сучасному суспільстві / Н. П. Топішко // Економічний вісник. – 2015. – № 2. – С. 59–67.
13. Україна серед світових лідерів за рівнем інфляції у 2015 році, кажуть в ЦРУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.newsru.ua/finance/25mar2016/cia_world_factbook.html/.
14. Українська валюта девальвувала на 48,7 % за рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/business/financial/3604201-hryvnia-zavershuie-rik-v-triitsi-naislabykh-valuit/>.
15. Фесенко А. М. Бідність працюючого населення в Україні: причини, прояви, наслідки, засоби подолання [Електронний ресурс] / А. М. Фесенко // SWorld – 6-18 October 2015. – Режим доступу: <http://www.sworld.com.ua/konfer40/171.pdf>.
16. Henry R. Reuss. The Critical Decade. New York: McGraw-Hill Book Company, 1964. – P. 133.